پەرەپێدانە ناوخۆییەکان وکاریگەرییان لەسەر سەقامگیری تەناهی لە ئاسیای ناوەڕاست دوای ساڵی 2001

ئالان حەمە سعید صالح

وەزیری پەروەردە، هەرێمی کوردستان، عێراق

پوختە

ئەم توێژینەوەیە تیشك دەخاتە سەر گرنگی پەرەپێدانە ناوخۆییەکان و گرنگیان لە ناوچەیەکی جوگرافی گرنگی جیهان ، ئەویش ئاسیای ناوەراستە ، وێرای ئەوەی کە ناوچەیەکی پەنگخواردووی جوگرافییە لە دیدگای جوگرافیناسانەوە بەوەی کە ناکەوێتە سەر هیچ دەریایەکی کراوەو و خاوەن دەرچەی ئاوی کراوەنییە بەلام ناوچەیەکی گرنگی جیۆ سیاسیی و ستراتیژیی گرنگە لەو روانگەیەی دەکەوێتە چەقی دڵی جیهانەوە و هاوسنوورە لەگەڵ چەندان دەوڵەتی خاوەن هەژموون وکاریگەریی ناو سیستەمی نێودەوڵەتی . وێستگەیەکی گرنگی پێکەوەبەستنی ئاسیا و ئەوروپایە، بە بارێکی دیکەدا وێستگەیەکی گرنگی پەیوەندی رۆژهەلاتی ناوەراستە بە ئەوروپاوە. ئاسیای ناوەڕاست جیا لە بارە جیۆپۆلۆتیکیەکەی ناوچەیەکی گرنگی جیۆ ئیکۆنۆمییە ، دەولەمەندە بەسامانی سروشتی و جۆرەها کانزا ، لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەتەکانی ئەم ناوچە جوگرافییە دەوڵەتی تازە لەدایك بوون ، تەمەنی سەربەخۆبوونیان لە سێ دەیە تێپەرناکات ، بە واتایەکی دیکە هەڵگری گرفتی بونیادین لەوەی کۆمەڵگەی نایەکانگیری کۆمەلایەتین و خاوەن سیستەمێکی سیاسی جێگیر نیین ، ئابووری و کایەی سیاسیی ئەم ناوچەیە لە دۆخێکی شلۆق دایە ، تەواوی دەولەتەکانی ، وێرای جیاوازی ئاستیان ، بەقۆناغی راگوزەر دا گوزەردەکەن.

کلیلە وشەکان: سەقامگیری تەناهی، ئاسیای ناوەراست، ئابووری، سامانی سروشتی.

1. پێشەکی

پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، ئاسیای ناوەراست رووبەرووی بۆشاییەکی سیاسی گەورە بوەوە، زۆربەی ئەو دەولەتانەی لەپاش ئەو هەرەسە سەربەخۆییان بەدەستهێنا گرفتی بونیادی وناکاملی دۆخی سیاسییان هەبوو کەتوانای پاراستنی سەروەریی نیشتیمانیان لە ئاستێکی لاوازدابوو، ئەمەش رێگە خۆشکەر بوو بۆ سەرهەڵدانی ململانێیەکی گەورە لەسەر ئەم ناوچەیە، کەدەوڵەمەندە بە بەسەرچاوەکانی ووزە، بەتایبەت نەوت وگازی سروشتی. بەبارێکی دیکەدا ئەوەی دۆخی ئەم ناوچە گرنگەی ئاڵۆزترکرد ئەو نایەکانگیرییە سیاسییەیە کە لەنێوان دەوڵەتانی ئەم ناوچەیەدا بوونی هەیە ، ململانێی نێوخۆیی ئەم جوگرافیایەو نەبوونی ئارامی و جێگیریی سیاسیی وبوونی گروپی جیاواز جیاواز لەرووی رەگەزییەوە وێرای نەبوونی بوونیاتێکی ئابووری وپاسایی وکەمیی لێهاتوویی و نابەرابەری لە دابەش بوونی سەرچاوەی داهات بەتایبەت چربوونەوەیان لە وولاتی کازاخستان و تورکمانستان و ئازەربیجانی دراوسێیان ، کەدەوڵەتی داخراون لەروی هەلکەوتەی جوگرافیی ، رەهەندەکانی گەمەی جیۆپۆلۆتیکی بەئاراستەیەك بردووە کەدەکرێت لە شێوەی دوو سەریدا وێنای بکەین: یەکەم ، کۆنترۆلکردنی ووزەو دووهەم ، کۆنترۆلکردنی رێرەوەکانی گواستنەوەی ووزە بۆ دەرەوەی ناوچەکە . ئەمەش کارتەکانی گەمەی ململانێکەی بەرەو دۆخێکی تارادەیەك ئاڵۆز بردووە.

گرنگی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە لەبوارە ستراتیژیی و تەناهییەکەی گرنگی لەرەهەندێکی پەرەسەندنی دۆخی ناوخۆیی لەسەر سەقامگیریی و تەناهی بەرجەستە دەکات ، لەرەهەندێکی دیکەدا گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە لە ئێستادا شیکاری ئەو بەرەو پێشچوونانە گرنگن کە ئەم ناوچەیە بەخۆیەوە دەبینێت لەگەڵ سروشتی ئەو ململانێ و کێبرکێ نێودەوڵەتییە ستراتیژییەی کەلەنێوان دەوڵەتە گەورەکاندا هەیە . دەکرێت بە دوو خاڵ گرنگی ئەم توێژینەوەیە پوخت بکەینەوە:

یەکەم: گرنگی هاوکێشە ناوخۆییەکانی دۆخی ئەم ناوچەیە (ئاسیای ناوەراست) لەسەر سەقامگیریی ولایەنی تەناهی.

مجلة جامعة جيهان- اربيل للعلوم الانسانية والاجتماعية
المجلد 8، العدد 2 (2024).
أُستلم البحث في ٢٦ شباط 2023؛ قُبل في 20 تموز 2023
ورقة بحث منتظمة: نُشرت في 1 تموز 2024
البريد الإلكتروني للمؤلف: erfan85az@gmail.com
حقوق الطبع والنشر © 2024 ئالان حەمە سعید صالح. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

10.24086/cuejhss.v8n2y2024.pp28-39

دووهەم: کاریگەریی پەرەسەندنی رووداوەکانی ئەفغانستان لەسەر لایەنی تەناهی وسەقامگیریی ئاسیای ناوەراست

بابەتی گرفتی توێژینەوەکە

عند ئاسیای ناوەند گرنگی ستراتیژیی و جیۆپۆلۆتیکی هەیە، ناوچەیەکە بەدڵی جیهان ئەژمار دەکرێت و دەکەوێتە چەقی هاوکێشەکانی گۆرانی هێزەوە . ناوچەکە لەرووی سیاسییەوە بە دۆخێکی شلۆق وناجێگیردا گوزەردەکات کەلەسادەترین مانادا دۆخێکی راگووزەری مێژوویيە. وولاتانی ئەم ناوچەیە تەمەنی سەربەخۆبوونیان سێ دەیە تێپەر ناکات و دەوڵەتی تازە لەدایك بوون، جیا لەوە لەدۆخێکی ناجێگیری سیاسیی و ئابووری و بونیادی دا دەژین، هەموو ئەوانە و پەرەسەندنەکانی دۆخی ئەفغانستان کاریگەریی ئارامیی و تەناهی لەسەر ئاسیای ناوەراست دروست دەکەن

گریمانەی توێژینەوەکە

گریمانەی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە خۆی بەرجەستە دەکات لە:

کاریگەریی کێشە ناوخۆییەکان و ناسەقامگیریی بونیادی ئەم دەوڵەتانە بە هەموو رەهەندەکانییەوە لەگەڵ پەرەسەندنی دۆخی رووداوەکان لە ئەفغانستان لەسەرسەقامگیریی و تەناهی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەراست.

سنووری توێژینەوەکە:

سنووری جوگرافی: ئاسیای ناوەراست وەك میحوەرێکی سێنترالی ناو توێژینەوەکەیە

سنووری کات : پەرەپێدانە ناوخۆییەکان لە ئاسیای ناوەراست لە دوای روداوەکانی ١١ ی سێپتەمبەری ٢٠٠١ تا ساڵی ٢٠٢٢.

پەیکەری توێژینەوەکە:

ئەم توێژینەوەیە سێ بەشی سەرەکی لەخۆ دەگرێت ، بەشی یەکەم باسکردنە لە کێشە ناوخۆییەکان کە کاریگەرییان هەیە لەسەر سەقامگیری تەناهی لەئاسیای ناوەراست لە دوای ساڵی ٢٠٠١ . بەشی دووهەم شرۆڤەکردنی کاریگەریی کێشە ناوخۆییەکانە لەسەر سەقامگیریی سیاسی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەراست، بەشی سێهەم، دەرخستن و شرۆڤەی کاریگەریی پەرەسەندنی روداوەکان لە ئەفغانستان لەسەر لایەنی سەقامگیریی و تەناهی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەراست .

میتۆدی توێژینەوەکە:

میتۆدی مێژوویی، میتۆدی وەسفی شیکاری، میتۆدی بەراوردکاری. لەگرنگترین ئەو میتۆدە سەرەکیانەن کە بۆ سازدانی ئەم توێژینەوەیە پشتیان پێبەستراوە.

روونکردنەوەی زاراوەیی:

ئاسیای ناوەراست: ناوچەیەکی جوگرافییە دەکەوێتە کیشوەری ئاسیاوە. پێناسەکردنی ئاسیای ناوەراست هەڵگری ئیشکالیەتە، بە شێکی زۆر لە پێناسەکان و دیدگاکان ئەوەیان کۆتایی پێهێناوە کە ئاسیای ناوەراست بریتییە لە دەوڵەتەکانی (تاجیکستان، کازاخستان ، ئۆزبەکستان، تورکمانستان، کریگزستان) . بەڵام ژمارەیەك لە توێژەران رایان وایە کە پێویستە (ئازەربیجان) یش تێکەڵ بەم دەستەواژە سیاسیە جوگرافیە بکرێت بە هۆی نزیکی مێژوو ئابووری و ئاستی سیاسی وێرای نزیکی جوگرافییای لە و پێنج دەوڵەتە.

سەرچاوەی ئەو هەڕەشانەی ڕووبەڕووی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دەبن لە سەرەتای سەربەخۆیی خۆیانەوە لە ساڵی 1991ەوە جۆراوجۆرن، لە ژێر کاریگەری هۆکارە ناوخۆیی ودەرەکییەکان کە کاریگەرییان لەسەر دۆخی سەقامگیری سیاسی وتەناهی هەیە، بەو پێیەی ناوچەکە تووشی ناهاوسەنگی بووە لە نێوان هۆکارەکانی هەڕەشە وتوانا بەردەستەکان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەیان، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کێشەکان بگۆڕدرێن بۆ قەیران و کاریگەرییەکانیان لە دەرەوەی سنوورەکانی ناوچەکە ڕەنگدانەوەی هەیە.

2. کێشە ناوخۆییەکان کە کاریگەرییان لەسەر سەقامگیری تەناهی لە ئاسیای ناوەڕاست هەیە لە دوای ساڵی 2001

2.1 گرنگترین کێشە ناوخۆییەکان کە کاریگەرییان لەسەر ئاسیای ناوەڕاست هەیە

وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست هاوسێی ژمارەیەک وڵاتی ناوچەیین وەک ڕووسیا، چین، هیندستان، تورکیا و ئێران، جگە لە بوونی سەربازی ئەمریکا لە دوای داگیرکردنی ئەفغانستان لە ساڵی 2001ز و ئەو وڵاتانەش وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بە بواری زندگی خۆیان دەزانن، و لە هەموو بوارەکاندا بەستراونەتەوە لەگەڵیان، و تواناکانیان لە تواناکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست زیاترە، بۆیە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست توانایان نییە و ناتوانن بەرگری لە ئاسایشی خۆیان بکەن، و چارەسەری کێشەکانیان بکەن و ڕێگری لە دەستوەردانی وڵاتانی دراوسێ لە کاروبارەکانیان بکەن.( ) بۆیە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست ڕووبەڕووی چەندین هەڕەشەی ناوخۆیی و دەرەکی دەبن کە کاریگەرییان لەسەر سەقامگیری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و تەناهییان هەیە، لە سەرەتای سەربەخۆیی خۆیانەوە لە ساڵی 1991ز ەوە، کە ئاستیان لە توانای هەر وڵاتێک تێدەپەڕێت کە بە تەنیا ڕووبەڕوویان ببێتەوە، لە ئەنجامدا ناهاوسەنگی لە هاوسەنگی هێز بەهۆی سەربەخۆیی نوێیان، و نەبوونی توانای تەناهی و سەربازی بۆ چارەسەرکردنیان، بەڵام بەشێکی زۆری سیاسەتی دەرەوە و بەرگری وڵاتانی ناوچەکە داگیر دەکەن. دەکرێت ئەم هەڕەشانە بۆ ئەمانەی خوارەوە دابەش بکرێن (أحمر، 1999)

1. هەڕەشەی سەربازی بە مۆرکی تەناهی.
2. هەڕەشەی نا سەربازی بە مۆرکی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی.

کاریگەری ئەم کێشانە بووە هۆی ئاڵۆزبوونی دۆخی تەناهی، بەتایبەتی ئەم وڵاتانە لە ناوچەیەکی جوگرافیای داخراودا هەڵکەوتوون، کە تیایدا هێزە نێودەوڵەتییەکان بە شێوەیەک ململانێ دەکەن کە بەشداری کرد لە بەرزکردنەوەی پێگەی ستراتیژی ناوچەکە و زیادکردنی توندی ئەو هەڕەشانەی ڕووبەڕوویان دەبێتەوە، و کێشەکان بوونە قەیران، بە هۆی ناهاوسەنگی نێوان هەڕەشەکان و توانا تەناهییەکانی بەردەستیان، کە دەرفەت دەدات بە هێزە دەرەکییەکان دەستوەردان بکەن بە بیانووی پاڵپشتیکردنی دامەزراوە تەناهییەکان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم هەڕەشانە، بەتایبەتی گروپە تیرۆریستییەکان. سەبارەت بەو کێشانەی کە کاریگەرییان لەسەر سەقامگیری تەناهی هەیە وکاردانەوەیان لەسەر سەقامگیری سیاسی هەیە، دەتوانرێت گرنگترینیان بەم شێوەیە دەستنیشان بکرێن:

2.1.1 کێشەی بزووتنەوە چەکدارییە ئایینییەکان لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست:

معظم وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست، دوای سەربەخۆیی خۆیان، سیاسەتی هاوشێوەی ئەو سیاسەتانەی کە لە سەردەمی سۆڤیەتدا پەیڕەو دەکران، پەیڕەوی لە فەلسەفەی ڕژێمی عەلمانی کۆن دەکەن، کە هەموو لایەنەکانی چالاکیی ڕێکخراوە ئیسلامییەکان وەک سەرچاوەی هەڕەشەی ڕاستەوخۆ بۆ سەر ئاسایشی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵ

10.24086/cuejhss.v8n2y2024.pp28-39

دەکات، بۆیە ئەوان سیاسەتێکی پشتگیریکردنی ئیسلامی فەرمییان پەیڕەو کرد لە بەرجەستەکردنی چالاکییە ئایینییەکان لە دامەزراوەیەکی دەوڵەتیدا، و ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەمە دەبێتە هۆی گۆڕانکارییەکی ڕێژەیی لە پەیوەندی نێوان سیاسەت و ئاییندا، لە لایەکی دیکەوە زۆرینەی خەڵک هێشتا دۆخەکە قبوڵ ناکەن بە مانای ئایدیۆلۆژی، وەک ئەوەی بزووتنەوە ئیسلامییەکان پێشکەشی دەکەن، چونکە ئەوان فێرکاری و بنەماکانی ئیسلام لە لایەک نازانن و ئەو سیاسەتەی کە حکومەت پەیڕەوی لێدەکات، لە پێشبینیکردنی کاریگەرییەکانی لەسەر ناسەقامگیرکردنی سەقامگیری تەناهی و سیاسی و ڕەنگدانەوەی لەسەر ئاسایشی بەرژەوەندییەکانی بە جۆرێکی گشتی، لە لایەکی دیکەوە، ئەو ڕۆڵەی زلهێزە ناوچەییەکانی دەوروبەری وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دەیگێڕن، ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە ناوچەکەدا ڕەنگە دژایەتی زیاتریان پێبگات لەوەی کە پشتیوانییان لێدەکرێت، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی ناوچەکە دراوسێی ئەفغانستان و ئێرانە و ڕەنگدانەوەی جێکەوتی ئەزموونی ئیسلامی توندڕەوی تێدایە لەسەر ڕای گشتی گەلانی ناوچەکە، بۆیە ژمارەی گروپەکان زیادی کردووە .

توندڕەوی ئیسلامی لە ئاسیای ناوەڕاست کە لەلایەن ڕژێمی تاڵیبانەوە پشتیوانی دەکرا لە ئەفغانستان کە گوزارشت لە نیگەرانییەکی جددی تەناهی دەکات، خاکی ئەفغانستان بنکەیەکی لۆجستی توندڕەوانی ئیسلامی بوو و ژمارەیەک لە بارەگا قەدەغەکراوەکانیان لە ئۆزبەکستان لە کابول بوون، چەکدارانی ئەو گرووپانە چەندین جار هەوڵیان داوە لە ڕێگەی ڕۆژهەڵات و باکوری تاجیکستانەوە دزە بکەنە ناو قرغیزستان و ئۆزبەکستان، کە کاریگەرییەکی زۆر و کاریگەرانەی هەبووە لەسەر دۆخی تەناهی لە ئاسیای ناوەڕاست پێش ساڵی 2011 (أيوب، 2011)

چالاکی بە جۆش و خرۆشی ڕەوتە ئیسلامییەکان لە ناوچەکەدا بەشدار بوو لە فەرەبووکردنەوەی ئەوەی کە لە کردەی سیاسیدا لەدەستی دا، بە درێژایی سەردەمی سۆڤیەت، هەر بۆیە پەیوەندی نێوان ڕژێمە دەسەڵاتدارەکان و ئەو گرووپانە لە بواری ئاسایشی ئاسایدا بەرەوڕووی دۆخێکی گرژی و ئاڵۆزی چڕتر بۆوە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازی چەکداری، لەوانەش هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ لە تاجیکستان لە نێوان ساڵانی 1992 – 1997ز، و زنجیرەیەک چالاکی چەکداری کە لەلایەن هەندێک لە بزووتنەوە ئیسلامییەکانی ئۆزبەکستانەوە لە ماوەی ساڵانی 1996-1997ز دا دەستپێکرد، لەسەر زەویەکانی ئۆزبەکستان و قرغیزستان، کە بووە هۆی شکستخواردوو هەوڵی هێرشکردنە سەر ژیانی سەرۆکی پێشووی ئۆزبەکستان (کەریمۆف) لە ساڵی 1999ز، هەروەها شەڕی ئەمریکا دژی تیرۆر لە ئەفغانستان لە ساڵی 2001ز بەشداری کرد لە پێناسەکردنی مەترسییەکانی توندڕەوی ئایینی کە پێشتر حوکمڕانی ئەفغانستانی دەکرد، بەڵام ئەو مەترسیانە لە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی بزوتنەوەی ئیسلامی جۆراوجۆرەوە جووڵەیان کرد، گروپەکانی دەرەوەی ئەفغانستان و چڕبوونەوەیان لە خاکەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست، دوای ئەوەی دەستیان بەسەر بڕێکی زۆر چەکدا گرت کە هێزەکانی تاڵیبان لە ئەفغانستان بەجێیان هێشتبوو، بۆیە ئۆپۆزسیۆن سیاسەتی ئیسلامی لە کێشەیەکەوە بۆ ئاسایشی نەریتی لە هەڕەشەیەکی سیاسی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست، بۆ هەڕەشەیەکی چەکداری گۆڕی، بەجۆرێک ئۆپۆزسیۆنی ئیسلامی بۆتە یەکێک لە کێشە هەرە دیارەکانی بەردەم وڵاتانی ناوچەکە و هەڕەشەی سەربازی پێکدەهێنێت، لە لایەکی دیکەوە سەرکردە سیاسیە نوێیەکانی ئەو وڵاتانە جێبەجێکردنی پرەنسیپی بەشداریی جەماوەری لە حوکمڕانیدا بە تایبەتی بەرامبەر بە ڕەوتە ئیسلامییەکان قبوڵ نەکرد (السيد، 2010).

هەر بۆیە پارت و بزووتنەوە و ڕێکخراوە ئایینییەکان نەیانتوانی لە بەرامبەر چالاکیی دامودەزگا حکومییە مەزهەبییەکانی سەر بە ڕژێم چالاکییەکانیان بەڕێوەبەن و ئەمەش ناکۆکی توندوتیژانەی لە نێوان ڕەوتی ئیسلامی و سەرکوتکاری و ستەمکاریی حکومەتدا دروستکرد، هەر بۆیە لە ساڵی 2005ز دا خۆپیشاندان لە شاری (ئەندیجان) کرا بەهۆی دادگاییکردنی ئەو کەسانەی کە تۆمەتبار بوون بە ئەندام بوون لە ڕێکخراوە تیرۆریستییەکان، کە حکومەت بە گولە ڕووبەڕوویان بۆوە و بە دەیان کەس کوژران و بریندار بوون،( ) و ڕووداوەکان لە کازاخستان لە مانگی یەکی ساڵی 2022ز دووبارە کرانەوە و داوای چاکسازیی سیاسی و ئابووریان کرد، کە بە دەستێوەردانی هێزەکانی ڕووسیا کۆنترۆڵ کرا، دوای ئەوەی حکومەت داوای هاوکاری لە حکومەتی ڕووسیا کرد، و تێیدا زیاتر لە پێنج هەزار هاووڵاتی لە سەرانسەری کازاخستان دەستگیرکران (أيدن، 1999)

ئەم وڵاتانە چەندین یاسای توندیان لە دژی دیاردە ئایینداریییەکان بە گشتی دەرکردووە، بۆ سنووردارکردنی کاری ئەو ڕێکخراوانە، هەروەها پێناسەکردنی چالاکییە ئیسلامییەکان لە چوارچێوەیەکی فەرمیدا، کە ڕاستەوخۆ لەلایەن حکومەتەوە سەرپەرشتی دەکرێت، بەڵام کێشەی هەژاری و گەندەڵی و نایەکسانی ئابووری قووڵبوونەوەی ململانێ نەتەوەیی و ڕەگەزییەکانی ناوچەکە زیاتر دەکەن، هەروەها ڕێڕەوی پێشکەوتن لە وڵاتانی ناوچەکەدا، و دۆخی سەقامگیری تەناهی دەکاتە ئامانج، کە بە یەکێک لە گرنگترین هەڕەشەکان دادەنرێت کە کاریگەری لەسەر ئاسایشی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست هەیە، بەتایبەتی بزووتنەوەی ئیسلامی ئۆزبەکی و کۆمەڵی جیهادی ئیسلامی. هەروەها چالاکی حیزبی تەحریر(ڕزگاری) لە ئۆزبەکستان و قیرغیزستانیش لە زیادبووندایە، کە داوای جێبەجێکردنی شەریعەت دەکات، و زۆربەی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست ڕووبەڕووی زۆرێك لە ئۆپەراسیۆنە تیرۆریستییەکان بوون، کۆنترۆڵکردنی حوکمڕانی لە لایەن تاڵیبانەوە لە ئەفغانستان دوای کشانەوەی سەربازیی ئەمریکا لە ساڵی 2021 کاریگەری لەسەر دۆخی سەقامگیری تەناهی و سیاسی ئەم وڵاتانە دەبێت

ئەم پێشکەوتنانە لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و پەرەسەندنی هەڕەشە تیرۆریستیەکان لەم وڵاتانەدا، پەیوەندی نێوان گروپە تیرۆریستیەکان لە زۆربەی وڵاتەکانیان ئاشکرا دەکات، کە وەک کۆمەڵگایەکی تێکەڵاو دەردەکەوێت کە بە ئایدۆلۆژیایەکی هاوبەش و هاوکاری یەکترەوە بەستراوەتەوە، ڕێکخراوی (داعش) لە پەیوەندیدایە لەگەڵ هاوپەیمانەکانی لە وڵاتانی تر، بەتایبەتی لە ئەفغانستان، بیرۆکەی توندڕەوی خۆی بڵاودەکاتەوە، لە ناوچەکانی باکور لەسەر سنوورەکانی تاجیکستان و ئۆزبەکستان و تورکمانستان، پێکهاتە سەربازییە جیاوازەکان پشتیوانی داعشیان کردووە، هەندێکیان لە ئاسیای ناوەڕاست و پاکستانەوە هاتوون، سەرەڕای ناکۆکییەکانی نێوان "داعش" و ژمارەیەک ڕێکخراوی تیرۆریستی کە لە ئاسیای ناوەڕاست چالاکن، لەوانە شانەکانی (جند الله)ی تاجیکی، پارتی ئیسلامی تورکستان کە سەر بە جوداخوازانی ئیغۆر و (عسکر طيبة)ن، کە ڕەنگە ئەم جۆرە پەیوەندیانە لە کردەوەی تیرۆریستیدا لە دژی بوونی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی ئەمریکا لەم وڵاتانەدا

بقۆزێتەوە

لەمانەی سەرەوە تێدەگەین کە ململانێی شارستانییەتەکان لە نێوان ڕەوتی عەلمانی و ئیسلامی لە ناو ئەم وڵاتانەدا دەبێتە هۆی درز و دابەشبوونیان بەسەر نەتەوە جیاوازەکاندا، لە ڕێگەی هەوڵەکانی ڕەوتی ئیسلامی بۆ بەهێزکردنی کاریگەرییەکانی لە ژێر ڕۆشنایی زیادبوونی بەرژەوەندیی گەلانی ئاسیای ناوەڕاست لە ئەنجامی دراوسێکانیان لە ئەفغانستان و ئێرانەوە، وەک چۆن هەندێک بزووتنەوەی بناژۆخوازی(أُصولي) تیایاندا سەریان هەڵداوە، کە دەکرێت ببنە هەڕەشە بۆ سەر ئاسایش و سەقامگیری ئەو وڵاتانە و هەڕەشە لە بەرژەوەندییە دەرەکییەکانیشیان بکەن، لە لایەکی دیکەشەوە ئەمریکا هەوڵدەدات گواستنەوە بەرەو سیستەمێکی دیموکراسی بەسەر وڵاتانی ناوچەکەدا بسەپێنێت و کاریگەری ئەم فاکتەرە بە تەنیا ناتوانێت وڵاتێک بەرەو دیموکراسی پاڵ بنێت، بەبێ ئەوەی کۆمەڵێک فاکتەری ناوخۆیی بابەتگەرایی هەبێت. کە ژینگە بۆ ئەم گۆڕانکارییە ئامادە دەکات.

2.1.2 کێشەی سنووری نێوان وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست

خەڵکی ئاسیای ناوەڕاست بەزۆری خۆیان بە بنەماڵە و خێڵ و هۆزەکانیانەوە دەناساندەوە، لە ناوخۆ و هەندێکجاریش لە ڕووی ناوچەییەوە، دامەزراندنی دەوڵەتەکان دۆخەکەی ئاڵۆزتر کرد، بە تایبەت دوای کۆنترۆڵی سۆڤیەت لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بەو پێیەی سنوورەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دیاریکرابوون بە شێوەیەک کە خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی سۆڤیەت بکات، بەبێ ڕەچاوکردنی هیچ لە ڕەچاوکردنەکانی نەتەوەیی و ڕەگەزی و ئایینی، بەڵکو بووە هۆی دابەشبوونی گەلان و ناسنامەی ناسیۆنالیزم و ئایینی پارچە پارچە کرد، بۆ ئەوەی پەیوەست بێت بە شوناسە وەرگیراوەکانەوە لەسەر بنەمای ئەو سنوورە فەرمیانەی کە دەوڵەتەکان پێناسەیان دەکرد، و لە قۆناغی سۆڤیەتدا، کۆنترۆڵی توندی تاکڕەوانە بووە هۆی کۆنترۆڵکردنی تایبەتمەندی ناسەقامگیری هەمەجۆریی نەتەوەیی و ئایینی، بۆیە ڕەگ و ڕیشەی ناسەقامگیری بەشداربوو لە نائارامی ناوچەکە دوای سەربەخۆیی، وەک ململانێ لەسەر یەکسانی نێوان سنوورە مرۆییەکان و سنوورە جوگرافییەکانی ئەو گرووپە نەتەوەییە، بۆ نموونە داواکارییەکانی ئۆزبەکییەکان بۆ ئەوەی هەموو ئەو خاکە تاجیکیانەی کە ئۆزبەکییەکان لە تاجیکستان نیشتەجێی بوون، بخرێنەوە ناو سنووری ئۆزبەکستان، یان داواکارییەکانی تاجیکییەکان بۆ وەرگرتنەوەی بوخارا و سەمەرقەند لە ئۆزبەکستان، یان تاجیکییەکان هەوڵیان دا ناوچەی باتکن جیابکەنەوە لە قرغیزستان و لکاندنی بە تاجیکستانەوە، یان ئۆزبەکییەکان داوای وەرگرتنەوەی هەردوو مێرگی (ناوەڕاستی ئاموداریا) و (ناشوز) لە تورکمانستان، یان قرغیزستان داوای جیاکردنەوەی دۆڵی (سرخوب) لە ئۆزبەکستان و لکاندنی بە قرغیزستانەوە دەکەن، هەروەها کێشەی دابەشکردنی ئاو لە نێوان قرغیزستان و تاجیکستان و ئۆزبەکستان (جرجس، 2016)

زۆرێک لە نەتەوەکان وەک کەمینەی نەتەوەیی و نەتەوەی پەراوێزخراو لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئازار دەچێژن، وەک ئۆزبەکییەکان لە قرغیزستان، کازاخستان، تورکمانستان و تاجیکستان، و تاجیکەکان لە ئۆزبەکستان و قرغیزەکان لە ئۆزبەکستان و تاجیکستان، بە تایبەت لە سێگۆشەی دۆڵی (فرغانە) کە سنوورەکانی سێ وڵات بەیەك دەگەنەوە، هەرچەندە ناکۆکیە سنوورییەکان و تۆمەتبارکردنی یەکتەر بە دەستوەردان لە کاروباری ناوخۆدا نەگەیشتوونەتە ئاستی شەڕکردن، بەڵام پەیوەندییەکانی تاجیکستان و ئۆزبەکستان هێشتا گرژی بەردەوام بەخۆوە دەبینن، دەگەنە ئەو ئاستەی داخستنی سنوورەکان و ئاڵوگۆڕکردنی تۆمەتەکانی پشتیوانیکردن لە چەکدارەکان ئۆپۆزسیۆنی هەر وڵاتێک. سەرکردە سیاسییەکان لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستدا حەز دەکەن کۆمەڵگای فرەنەتەوەیی و ئەتەنی لەبەرچاو بگرن، لە هەوڵێکدا بۆ ئەوەی ئەم کەلێنانە قوڵتر نەکەنەوە کە کاریگەرییان لەسەر دۆخی سەقامگیری سیاسی و کۆمەڵایەتی هەیە، بۆ ئەوەی کەمینەکان دڵنیا بکەنەوە و لایەنگرییەکان بەدەست بێنن،و بۆ ئەوەی ئەو کەمینانە هەست بە مەترسی باڵادەستی نەتەوەیی ئۆزبەکەکان لە ئۆزبەکستان نەکەن، بە هەمان شێوە لە قیرغیزستان کۆمەڵێک لە نەتەوەی ئۆزبەک دەژین و لە تورکمانستانیش کێشەی پەیوەستبوون بە خێڵەکی هەیە و کێشەی ئەم هۆزانە لەوەدایە کە ناتوانن ملکەچی ئیدارەی ناوخۆیی یان سیاسەت بۆ فەرمانڕەوایەک لە دەرەوەی هۆزەکە بن، و ئەم کێشەیە لە ئەنجامی دابەشکردنی سنوورەکان کە لە سەردەمی سۆڤیەتدا دیاریکرابوون ماوەتەوە

2.1.3 کێشەی فرە ڕەگەزی و ئەتەنی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست

حکومەتی سۆڤیەتی پێشوو سیاسەتێکی پراکتیزە دەکرد کە خزمەتی بەرژەوەندییەکانی دەکرد بەبێ ئەوەی ڕەچاوی مافی نەتەوە و ئەتەنی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستدا بکات، بەو پێیەی دیاریکردنی ئەو سنوورانە بووە هۆی دابەشبوونی نائارەزوومەندانە لە نێوان زۆرێک لە نەتەوەکاندا. بۆیە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بەدەست پلۆرالیزمی نەتەوەیی و تائیفی و ئەتەنی دەناڵێنن، ئەمەش مەترسییەکی جددی لەسەر سەقامگیری سیاسی و تەناهی پێکدەهێنێت. کە ئاسیای ناوەڕاست زیاتر لە 100 نەتەوە پێکدەهێنێت بەهۆی سیاسەتەکانی ئاوارەبوون و ڕاگواستنەوە کە لە سەردەمی سۆڤیەتدا ڕوویانداوە. ئەمەش یارمەتیدەر بوو، لەبەر ڕۆشنایی تێکچوونی بارودۆخی ئابووری هەرێم، بۆ سەرهەڵدانی چەند ململانێیەک کە دەکاتە (28) ململانێ، کە هەموویان لە دەوری یەک پرسدا دەخولانەوە، ئەویش ناکۆکی زەوییە، تا ساڵی 1998ز. ئەوەی ئەم ململانێیە نەتەوەییانە توندتر دەکات، کاریگەری وهەڕەشەیانە لەسەر ئاسایشی ناوچەکە لە ئەنجامی درێژبوونەوەی ئەم ململانێیانە بۆ وڵاتانی دیکە، ئەمەش دەیانگۆڕێت لە ململانێ ناوخۆییەکانەوە بۆ ململانێ نێودەوڵەتییەکان. چونکە کێشە خێڵەکی و هۆزەکانی لەسەر سنوورەکان لە نێوان وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستدا بەردەوامە

تاجیکییەکان بە شێوەیەکی سەرەکی لە ئۆزبەکستان و لە ناوچەکانی دراوسێی تاجیکستان و ئەفغانستان دەژین و بەشێکی زۆری ئۆزبەکییەکان لە باشوور و باشووری ڕۆژئاوای کازاخستان دەژین. وئۆزبەکییەکان 2.5%ی دانیشتوانی کازاخستان پێکدەهێنن. لە لایەکی دیکەوە بەشێکی زۆری کازاخستانێکان لە ئۆزبەکستان لە ناوچەکانی هاوسنووری کازاخستان دەژین و قرغیزییەکان لە ئۆزبەکستان لە دۆڵی (فرغانە) دەژین. زۆربەی تورکمانەکان لە ناوچەکانی (کاراکاڵپاکستان)، و (سور خانداریا، بوخارا و خورازم) لە ئۆزبەکستان دەژین، شەڕە ناوخۆییەکانی تاجیکستان کە بە ڕێککەوتنی ئاشتی کۆتایی هات، بوونە هۆی کوشتنی 426 کەس لە نێوان ساڵانی 1992-1997ز. ئەم ڕووداوانە هاوکات بوون لەگەڵ زیادبوونی هەڕەشە ناوخۆییەکان لەبەر چڕبوونەوەی هەڕەشە ناوخۆییەکان لەژێر سێبەری بزووتنەوە توندڕەوە ئیسلامیەکان کە چالاکن بۆ کۆکردنەوەی ژمارەیەک چەکدار و بەشدارن لە ئاڵۆزبوونی دۆخی کۆمەڵایەتی، کە کاریگەری لەسەر دۆخی سیاسی و تەناهی ناوچەکە هەیە، لە ئەنجامی ئەم تێکەڵبوونە چڕانەی نەتەوەکان، کە

10.24086/cuejhss.v8n2y2024.pp28-39

به یەکێک لە دیارترین ئالێنگارییەکان و مەترسییەکان دادەنرێت لە کاتی هەر هەوڵێک بۆ وروژاندنیان لە ناوچەکەدا.

ئەم وڵاتانە بزووتنەوەیەکی سەرهەڵدانەوەی ئاینی ئیسلامی بەخۆوە بینی، کە بەهۆی هەستکردن بە ناسنامەی ئیسلامی و گەشەسەندنی ئابووری، کە جیاوازە لە شێوازی گەشەسەندن لە وڵاتانی تری یەکێتی سۆڤیەت، بە جەختکردنەوە لەسەر کەسایەتی ئیسلامی و پابەندبوون بە زمانە نەتەوەییەکان، و هاوتاکردنی نەتەوە و ئایین، کە خەڵکی ئەو وڵاتانە بە زمانگەلێکی بە ڕەچەڵەک تورکی قسە دەکەن، جگە لە تاجیکستان کە زمانی فارسی لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە زاڵ بووە. کەمینەی ڕووسی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت و سوودیان لە باشترین ئەرکی ئیداری و پەروەردەیی وەرگرتووە، بەڵام دوای سەربەخۆیی بەرکەوتەی فشاری زیاتر بوون، ئەمەش بووە هۆی کۆچی زۆرێک لە ڕووسەکان لەو وڵاتانەوە بۆ ڕووسیا و قرغیزستانیش یەکێکە لەو وڵاتانەیە کە زۆرترین نیگەرانییان لە گرژیی نەتەوەیی هەیە، بەهۆی بەردەوامی ململانێی نێوان کەمینەی ئۆزبەکی و زۆرینەی قرغیزی ، ئەمەش لە ئەنجامی گلەیی زۆرینەیان لەسەر زاڵبوونی ئۆزبەکەکان بەسەر شوێنە ئابوورییە هەستیارەکان و کۆنترۆڵکردنی بازرگانی و گواستنەوە و پیشەسازی دەستی.

خشتەی ژمارە (١)

پێکهاتەی فرە نەژادی و نەتەوەیی

دەوڵەت	ئۆزبەکی	تاجیکی	روسی	کریگی	تورکمان	کازاخی	ئەوانی دیکە
ئۆزبەکستان	3,84%	3,10%	1,3%	1,1%	-	-	6,2%
کازاخستان	9,2%	-	7,23%	-	-	4,64%	9%
تاجیکستان	3,13%	3,84%	1,1%	1,1%	-	-	6,2%
کریگستان	5,14%	-	9%	72%	-	-	5,4%
تورکمانستان	4%	-	16%	-	74%	-	6%

2.1.4 کێشەی بازرگانی و قاچاخچێتی ماددەی هۆشبەر لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست

دوای سەربەخۆیی، وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست لە ئەنجامی تەشەنەسەندنی بازرگانی ماددە هۆشبەرەکان، ڕووبەڕووی مەترسی جددی دەبنەوە بۆ سەر ئابووری و ئاسایشی نیشتمانی و ناوچەکەیان، بۆیە سەرکردەکانی پێنج وڵاتی ناوچەکە، لە سێیەمین کۆنگرەی لوتکەدا کە لە نیسانی 1999ز لە عەشق ئاباد کۆبوونەوە، کۆکبوون کە بازرگانی ماددە هۆشبەرەکان بووەتە ئالێنگاری بۆ ئاسایشی نیشتمانی و ناوچەیی پێکەوە، و ئەوەی کە لەلایەن ڕێکخراوی تەناهیەوە دەستی بەسەردا گیراوە تەنها 5% بۆ 10% لە کۆی ئەو بازرگانییە قاچاغەوە ، و مەترسی هەڕەشەکە لەوەدایە کە ئەم بازرگانییە پەیوەستە بە هەندێک گرووپی توندڕەوەوە، بەو پێیەی بەکارهێنانی چەک و بازرگانی ماددە هۆشبەرەکان تێکەڵ دەکات. ئەم گرووپانە لە قازانجی بازرگانی نایاسایی بوودجەی چالاکییە سەربازییەکانیان دابین دەکەن، و بەردەوامیی ئەم بازرگانییە بە چەکەکانیان دەپارێزن، ئەمەش هەردوو کێشەی ئۆپۆزیسیۆنی توندڕە و ماددە هۆشبەرەکان دەخاتە ناوچەیەکی ناوەڕاستەوە لە نێوان مەترسییەکانی ئاسایشی نەریتی و هەڕەشەکانی ئاسایشی شل و شلۆق پێکەوە.

2.1.5 کێشەی پەنابەران لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست

کێشەی پەنابەران هەڕەشەیەکی تەناهی کاریگەرە، بەو پێیەی یەکێک لە سەرچاوەکانی گرژی پێکدەهێنێت و ژمارەی ئەو پەنابەرانەش بە چوار ملیۆن پەنابەری ئەفغانی مەزەندە دەکرێت کە لە ماوەی ساڵانی شەڕی ئەفغانستان دژی دەستێوەردانی سۆڤیەت ڕوویان لە ئاسیای ناوەڕاست کردووە، بۆ ژیان لە ئاسیای ناوەڕاست لە ساڵی 1979ز، سەرەڕای کشانەوەی هێزەکانی سۆڤیەت لە ئەفغانستان لە ساڵی 1989ز و ڕووخانی حکومەت سەرۆکی پێشووی ئەفغانستان (نەجیبوڵڵا)ی دڵسۆز بۆ ڕووسیا لە نیسانی 1992ز. لە سەرەتای شەڕی ناوخۆی ئەفغانستانەوە، کە بەشەکانی بەردەوام بوون هەتا بزووتنەوەی تالیبان لەسەر شانۆی ڕووداوەکان دەرکەوت، هەموو ئاماژەکان بۆ ئەوە بوون کە پرۆژەی بنیاتنانی دەوڵەت لە ئەفغانستان شکست دەهێنێت. (حسین، 2000) بۆ گەیشتن بە دۆخێکی سەقامگیری سیاسی و ئاسایشی کۆمەڵایەتی کە بەشدارێت لە گەڕانەوەی ئاوارەکان بۆ وڵاتەکەیان.

کێشەی ئاوارە و پەنابەران هەڕەشە لە سەقامگیری کۆمەڵایەتی دەکات، بەو پێیەی هەڕەشە لە دوو ئاراستەدا دەکات، یەکەمیان بریتییە لە: گرژییە کۆمەڵایەتییەکان لە وڵاتانی میواندارا، بەجۆرێک کە ئەم گرژییانە لە بەرامبەردا ببنە هۆکارێکی جددی ناسەقامگیری سیاسی و تەناهی، بە ئیستغلالکردنی ئاستەنگە ئابوورییەکان بۆ

ئەوەی بە ئاسانی بگۆڕدرێن بۆ قەیرانی سیاسی ناوخۆیی، جگە لە گرژییەکانی نێوان پەنابەران و دانیشتوانی ناوچەکە لە ئەنجامی هەستکردن بە ناڕازیبوون لە بڕیاری دەوڵەت بۆ میوانداریکردنی پەنابەران، وەک زۆرێک لە هێزە سیاسییەکان ئەم ناڕەزاییە دەقۆزنەوە بۆ بەرژەوەندی خۆیان، کە کاریگەری نەرێنی لەسەر دۆخی سەقامگیری سیاسی و ئاسایش لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستدا هەیە. سەبارەت بە ئاڕاستەی دووەم بۆ هەڕەشەکردنی ئەم کێشەیە لە ئاسایشی نەتەوەیی، پەیوەندی بە ئیستغلالکردنی لایەنە شەڕکەرەکانەوە هەیە بۆ ئەم دۆخە. بە ئیستغلالکردنی پەنابەران، دەرفەتێک دەڕەخسێنێت بۆ پەرەپێدانی ململانێکان لە ڕێگەی دزەکردنە ناو گروپە چەکدارەکانەوە، و بەکارهێنانی کەمپی نوێی پەنابەران بۆ دانانی کەمپی مەشقی نیمچە سەربازی بۆ چەکداران، و کۆکردنەوەی چەک. ڕەنگە یەکێک لە لایەنە هەرە مەترسیدارەکانی ئەم کێشەیە ئەوە بێت کە ئەم ئەکتەرانە ئامانجیان بەردەوامکردنی ململانێیە بۆ ئەوەی وەک (ڕووپۆشێك) بۆ چالاکییە توندڕەوەکانیان بەکاری بهێنن. (رمضان، 2010)

ئەو مەترسییانەی کە کێشەی پەنابەرانی دەرەوەی سنوور دروستیان کردووە، بوونەتە هۆکاری زۆرێک لە کێشە و گرژی کۆمەڵایەتی و دروستبوونی دۆخی ناسەقامگیری لە ناوچەکەدا، بەتایبەت پەرەسەندنی ڕووداوەکان لە ئەفغانستان و پاشان کاریگەریی پێکدادانەکانی نێوان بزووتنەوەی تاڵیبان و هێزەکانی ئەمریکا و هێزەکانی ڕژێم، کە بووە هۆی زیادبوونی ژمارەی ئاوارەکان لە ناوەوە و دەرەوەی ئەفغانستان لە ساڵی 2001 ەوە.

2.1.6 ململانێی دەسەڵات لە نێوان زلهێزەکان و هێزە هەرێمییەکان لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست

ململانێ و کێبڕکێی نێوان ئەمریکا و ڕووسیا و چین فاکتەری مەترسی کاریگەرە بۆ سەر دۆخی سەقامگیری سیاسی و تەناهی پێکدەهێنێت، لە ئەنجامی جیابوونەوەی هەڵوێستی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست لە پەیوەندی و هاوکارییەکانیاندا، لەسەر بنەمای بارودۆخی سیاسی و ئابووری و تەناهی، لە لایەکی دیکەوە ئەمریکا هەوڵدەدات پاساو بۆ زیادکردنی ئامادەیی سەربازی خۆی بۆ بەرەنگاربوونەوەی تیرۆر بهێنێتەوە، بۆ خزمەتکردنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی، لە هەمان کاتدا ڕووسیا هەوڵدەدات کاریگەری لەسەر کاریگەرییەکانی لە بوارە گرنگەکەیدا دروست بکاتەوە بۆ پاراستنی ئاسایشی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی، بە کارکردن بۆ ڕێگریکردن لە هەر هەوڵێک بۆ زیادکردنی دەسەڵاتی ئەمریکا لە ناوچەکەدا. وپێشوازی لە بوونی سیاسەتی چین بۆ بەهێزکردنی پەیوەندییە ئابوورییەکانی لەگەڵ هەموو وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دەکات، و زیادکردنی وابەستەیی ئەو وڵاتانە بە بازاڕی چینەوە، لە بەرامبەردا ڕووسیا تەحەمولی وەبەرهێنانی چینی دەکات، بەهۆی لاوازی تواناکانی وەبەرهێنانی ڕووسیا، جگە لەوەی وەبەرهێنانی چینی بەدیلێک بۆ وەبەرهێنانی ئەمریکی و ئەوروپی لە ناوچەکەدا دابین دەکات( ).

باسی دووەم: فاکتەرە کاریگەرەکان لەسەر سەقامگیری ئاسایش لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دوای ساڵی 1991

دۆخی ناسەقامگیری سیاسی بەشێوەیەکی کاریگەر کاریگەریی لەسەر جێبەجێنەکردنی بەرنامە چاکسازییەکان هەبووە، کە حکومەتەکان دوای سەربەخۆیی خۆیان ئامادەیان کردبوو، بەهۆی کەمی کارایی ئەدای دامودەزگا تەقلیدیەکانی حکومەت، کە نەیانتوانی ئەدای خۆیان باشتر بکەن بۆ ئەوەی هاوسەنگ بن لەگەڵ پێشهاتە تەناهییەکان، بۆیە کێشەکان بەردەوام بوون کاریگەرییان لەسەر سەقامگیری سیاسی وتەناهی و ئابووری هەبوو، هۆکارە سەرەکییەکانیش بەم شێوەیەن سلامة(1997)

1. بێتوانایی دەوڵەت لە نۆژەنکردنەوەی دامەزراوە تەناهییەکان، بەهۆی سنووردارբوونی توانای لۆجستی و دارایی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی زیادبوونی پانتایی و فرەچەشنی کێشە تەناهییەکان.
2. کاریگەری ناسەقامگیری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی لەسەر بەرنامەی چاکسازیی دامەزراوە تەناهییەکان بۆ باشترکردنی کارایی تواناکانی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی فاکتەرەکانی هەڕەشە ناوخۆیی و دەرەکییەکان.
3. کاریگەری گواستنەوەی کێشە نەتەوەیی و ئایینییەکان لە هەر وڵاتێکدا بۆ وڵاتانی دراوسێ لە ئەنجامی درێژبوونەوە و تێکەڵبوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، کە بەشداربووە لە ناسەقامگیری ئاسایش لە ناوچەکەدا، کە کێشەی ناو وڵات دەگۆڕێت بۆ قەیرانی ناوچەیی.

فاکتەرە مەترسیدارەکان کە قۆناغی دوای جەنگی سارد و هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی سۆڤیەت دروستی کرد، چەندین دژایەتی دروستکرد کە سەرچاوەی هەڕەشە بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی ئەو وڵاتانە پێکدەهێنن و ئەگەر چارەسەری ئەو هەڕەشانە نەکرێن، لەوانەیە ببنە هۆی سەرهەڵدانی شەڕی چەکداری و توندوتیژی توند. پێشبینی دەکرێت هەندێک ناوچەی ئاسیای ناوەڕاست لەبەردەم ململانێکان و ناسەقامگیری ناوخۆییدا بمێنێتەوە، ئەمەش لە ئەنجامی ڕەچاونەکردنی ڕێزگرتن لە پەیوەندییە مێژوویی، ئابووری، کولتووری و دەروونییەکانی هەموو پێکهاتەکانی، کە زیان بە ئاسایشی بەرژەوەندییەکانی گەلەکانی لە ژێر ڕۆشنایی سیاسەتی ململانێ و دەستێوەردانی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا، کە پێویستی بە کارکردن هەیە بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی هاوکاری بۆ ئاسایشی هاوبەش، بۆ دەستەبەرکردنی سەقامگیری لەسەر ئاستی ناوچەیی، کە لە بەرامبەردا بەشدارە لە هاوکاریی ناوچەیی و یەکگرتنی نێوان وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بەڵکو زیاتر لە درێژەی دۆخی نادڵنیایی و بێمتمانەیی بە یەکتر.

2.2 کاریگەری کێشە ناوخۆییەکان لەسەر سەقامگیری سیاسی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست.

2.2.1 گەشەسەندنی سیاسی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست لە دوای ساڵی 1991

هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی سۆڤیەت ڕووداوێک بوو کە کاریگەری لەسەر وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست هەبوو، لە ئەنجامی ترسیان لەو داهاتووەی کە چاوەڕێیان دەکات، بە پێچەوانەی وڵاتانی باڵتیک و باقی وڵاتانی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، سەربەخۆییان ڕانەگەیاند لە ڕووسیا تا دوای کودەتاکەی ئابی 1991ز، کازاخستان دوایین وڵات بوو کە سەربەخۆیی ڕاگەیاند لە چاوەڕوانی گەڕانەوەی ڕژێمی سۆڤیەتدا جارێکی تر، بەهۆی گرنگی پێگەی کازاخستان و جبەخانەی ئەتۆمی و سامانی نەوتی، و یەک لەسەر سێی دانیشتووانی ئەو وڵاتە لە ڕەگەزی سولاڤین، پاشان هەموو وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بوونە ئەندامی یەکێتی دەوڵەتانی سەربەخۆ بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ئابووری و تەناهییەکانیان لەگەڵ ڕووسیا. (سید سلیم، 1998)

بۆیە هەڵبژاردنی دەوڵەتە سەربەخۆکان لە نێوان خۆیاندا بۆ شێوازی مامەڵەکردن

لەگەڵ میراتی یەکێتی سۆڤیەتدا جیاواز بوو، لە نێو دەوڵەتەکاندا ئەوانە هەبوون کە هەڵیانبژارد فۆرمێک یان فۆرمێکی تری پەیوەندی لەگەڵ ڕووسیادا بپارێزن و لە نێو دەوڵەتەکاندا ئەوانە بوون کە دەرفەتی ڕزگاربوون لە وابەستەیی و هەژموونیان قۆستەوە، و دەرفەتی بەردەستیان دۆزیەوە بۆ وەبەرهێنانی هاوکارییەکانی ڕۆژئاوا، لە کاتێکدا کە کۆمەڵەی سێیەمی وڵاتان لە نێوان ئەو دوو ڕێبازەدا سەرلێشێواو بوون و بە گشتی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست هاوبەشی ئەوە بوون هەموویان بە جۆرێک یان جۆرێکی تر هاوپەیمانی ڕووسیان، تەنانەت ئەگەر ئەم هاوپەیمانییە لە نێوان سەقامگیری و دوودڵیدا جیاواز بووبێت، تەنانەت ئۆزبەکستانیش کە ئەم هاوپەیمانییەی بە وەسوەسەی ئەمریکی بەجێهێشتبوو، زۆری نەخایاند گەڕایەوە بۆ لای و بەرگەی ڕەخنەی ئەمریکی نەگرت بەهۆی پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤەوە لە ڕووداوەکانی ئەندیجانساڵی 2005 (صالح، 2008)

هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی سۆڤیەت بووە هۆی گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە پێگەی نێودەوڵەتی بەرامبەر بە دەوڵەتە سەربەخۆکانی ئاسیای ناوەڕاست لە حیساباتی جیۆپۆلەتیکدا، بە خێرایی خرایە ناو ئەو شتانەی کە بە ململانێی نەتەوەیی وەسف دەکرا، تەنانەت لەو وڵاتانەی کە هۆکاری ناسەقامگیری و ململانێیان تێدابوو و تا ڕادەیەکی زۆر زاڵ بوون، کە کێبڕکێی نێوان چەندین دەسەڵاتی دەرەکی بۆ کاریگەری تا ڕادەیەکی زۆر کاریگەری لەسەریان هەبوو بەهۆی نەبوونی ڕێککەوتن و ئەگەری دەستێوەردانی سەربازی. هەر لەبەر ئەمەشە بابەتی تەناهی نێودەوڵەتی و سیاسی سەرپەهەڵدا کە پێش سەربەخۆیی نەبوون (عودة، 2011)

هۆکارە سیاسیانەی کە کاریگەرییان لەسەر سەقامگیری سیاسی هەیە لە دوای ساڵی 1991

مەیلی گشتیی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دوای سەربەخۆیی، ئیستغلالکردنی لاوازی ڕووسیا بوو بۆ پتەوکردنی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ڕۆژئاوا و دوورکەوتنەوە لە کۆنترۆڵی ڕووسیا، بەڵام ئەمەش بە هۆی نەبوونی متمانەی ڕۆژئاوا بە سەرکردە نوێیەکان کە درێژکراوە بوون، لە سەردەمی سۆڤیەت بەدی نەهات، و وایکرد ئەم وڵاتانە جارێکی دیکە لە ڕووسیا نزیک ببنەوە، بە تایبەت لە سەردەمی (ڤلادیمێر پوتین)، جگە لە سیاسەتی گرمۆڵەبوونی تورکمانستان بۆ ناو خۆی بە سەرکردایەتی سەرۆکە کۆچکردووەکەی(صابر مراد نیازۆف) کە بە فەلسەفەی خۆی و میتۆدی ناوازەی ستەمکاری بۆ ماوەی 15 ساڵ حوکمڕانی وڵاتی کرد. هۆکاری دیکەش هەن بۆ شکستی چوارچێوە فەرمییەکان، لەوانە خواستی سەرۆک کۆماری ئۆزبەکستان (ئیسلام کەریمۆف)، بۆ ئەوەی ڕۆڵی پۆلیس لە ئاسیای ناوەڕاست بگێڕێت، بە لەبەرچاوگرتنی پێگەی جیۆستراتیژی ئۆزبەکستان.

ڕووداوەکانی 11ی ئەیلوول و شەڕی ئەمریکا بۆ سەر ئەفغانستان کە دواتر هاتە ئاراوە، دەرفەتێکی بۆ سەرکردەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست ڕەخساند کە هاوکاری ئەمریکا بکەن و وڵات بەڕووی بنکە سەربازییەکانی ئەمریکادا بکەنەوە، بەڵام نوخبەی سیاسی سەرچاوە سروشتییەکانیان بەکارنەهێنا، بەتایبەتی لە بواری وزەدا، لە ڕێگەی سیاسەتی نوخبەی دەسەڵاتدارەوە کە خەڵکەکەی بێبەش کرد لە سوودمەندبوون لەو سەرچاوانە، و دەرفەتەکە نەقۆزرایەوە بۆ پاڵپشتیکردنی پێشکەوتنی ئابووری، بە وەبەرهێنان لە سامانە سروشتییەکانی وەک زێڕ و نەوت و گازی سروشتی، کە سەرنجڕاکێشترین بوارن بۆ وەبەرهێنانی بیانی لە جیهاندا، لە ئەنجامی جێبەجێنەکردنی بەرنامەکانی گەشەپێدان کە ئاستی ژیانیان نزم هێشتەوە و بووە هۆی بڵاوبوونەوەی گەندەڵی ( ). بۆیە دەبێت هۆکارەکانی هەژاری و ئاستی گەندەڵی لە وڵاتانی ناوچەکە دەستنیشان بکرێن (عرفات، 2008)

1. خراپ بەڕێوەبردنی داهاتەکانی دەوڵەت: نەتوانینی بەکارهێنانی داهاتە ئابورییەکان لە بەرنامەکانی گەشەپێدان بۆ نۆژەنکردنەوەی ژێرخانەکان بۆ خزمەتی ئاسایش و بەرژەوەندییەکانی خەڵک، بۆ کەمکردنەوەی ڕێژەی بێکاری و کۆچبەران، لەئەنجامی زیادبوونی قەبارەی خەرجییە سەربازییەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشە و ململانێ ناوخۆییەکان
2. لاوازی دامەزراوەکانی وڵات: لەدوای سەربەخۆییانەوە لە ساڵی 1991، وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بەدەست دۆخێکی سەخت و ئاڵۆزی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە دەناڵێنن، بەدەست بەربەستێکەوە لە جێبەجێکردنی سیستەمی دیموکراسیدا دەناڵێنن، کە بە شێوەیەکی کاریگەر کاریگەریی لەسەر دۆخی سەقامگیری سیاسی و تەناهی دروستکردووە، رژێمەکان بەرپرسیارێتی قۆزتنەوەی ئەو دەرفەتەی کە لەبەردەستدایە بۆ ئەنجامدانی چاکسازیی یاسایی ناگرنە ئەستۆ کە خزمەت بە ڕێبازی دیموکراسی دەکات، بە کەڵک وەرگرتن لە پشتیوانییە نێودەوڵەتییەکان، بەتایبەتی ئەمریکا، بە داوای حوکمڕانییەکی باش و بەرەوپێشبردنی مافەکانی مرۆڤ، ئەمەش بەهۆی ئەو سیاسەتە سەرکوتکەرانەی کە پەیڕەو دەکرا، ئەم کێشانە گەورەتر کران لەلایەن ئەم حکومەتانەوە. وە ئیستغلالکردنی دۆخی ناسەقامگیری تەناهی بۆ بەستن یان تێکدانی چاکسازی سیاسی و بەردەوامبوونی دۆخی ناسەقامگیری سیاسی و ستراتیژی لە ئەنجامی ململانێی دەسەڵات لە نەبوونی سیستەمی سیاسی دیموکراسی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست کە ڕەنگدانەوەی لە بەکارهێنانی سەرچاوەکان لەسەر خەرجییە سەربازییەکان هەبوو، بەبێ ڕەچاوکردنی گرنگیدان بە پلانی گەشەپێدانی گشتگیر بۆ نۆژەنکردنەوە و چاکسازی ژێرخانی، کە بەشدارە لە بەرزکردنەوەی سەقامگیری سیاسی و تەناهی و کۆمەڵایەتی و هۆکارێکی سەرنجڕاکێشە بۆ زیادکردنی وەبەرهێنانی بیانی. هەروەها خراپی ئەدای دامودەزگا حکومییەکان دوای سەربەخۆیی و هاوسەنگ نەبوونیان لەگەڵ پێشهاتە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان، لە ئەنجامی تەشەنەکردنی حاڵەتێکی گەندەڵی دارایی و ئیداری لە کاتی گواستنەوە بۆ ئابووری بازاڕ، کە کاریگەری لەسەر تەواوبوونی گەشەسەندنەکە هەبوو، پڕۆژەکان سەرەڕای تواناکان و سامانە سروشتییەکان بەتایبەتی لە بواری وزەدا، بەو پێیەی ئەم گۆڕانکارییە هاوکات نەبوون لەگەڵ باشتربوونی دامەزراوەکانی دەوڵەت، بۆیە وڵاتانی سەربەخۆ هەندێک لەو دامەزراوانەیان هێشتەوە کە لە سەردەمی سۆڤیەتدا هەبوون، و بەم شێوەیە دامەزراوەکان نایەکسان بوون لەگەڵ پێداویستییەکانی ئابووری نوێ، کە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی گەندەڵی لەم دامەزراوانەدا لەلایەن ئەو کەسانەی کە لە دامەزراوە ئابوورییەکاندا کاردەکەن.

دەتوانرێت گرنگترین هۆکارە سیاسییە کاریگەرەکان بەم شێوەیە دەستنیشان بکرێن :

1. نوخبەی سیاسی بە پابەند نەبوون بە جێبەجێکردنی بەرنامەی چاکسازی

سیاسی و ئابووری، سوودی لە ناسەقامگیری تەناهی وەرگرت، بۆ خزمەت کردنی بەرژەوەندییە شەخسییەکانی خۆی.

2. پەکخستنی بەرنامەی چاکسازی سیاسی، بە پاساوی سەختی قۆناغی ئینتقالی لە دیکتاتۆرییەوە بۆ دیموکراسی.
3. کاریگەری نەبوونی سەقامگیری سیاسی و تەناهی لەسەر کارایی جێبەجێکردنی بەرنامەی نۆژەنکردنەوە و چاکسازی لە دامەزراوە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان.
4. بێتوانایی سەرچاوە و توانا داراییەکان بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکانی بەرنامەی چاکسازی لە دامودەزگاکانی حکومەتدا
5. ڕادەی کاریگەری ئاستی دەستێوەردانی دەرەکی، بە پێی بڕیاری نوخبەی سیاسی لە هەریەک لە وڵاتەکانیدا جیاوازە.
6. نوخبەی سیاسی کە میراتگری سەردەمی سۆڤیەت بوو، بە هۆی کاریگەریی هەژموونی خۆیەوە دەسەڵاتی کۆنترۆڵ کرد، سەرەڕای ئەنجامدانی هەڵبژاردنی یاسادانان، ئەمەش بەشدار بوو لە قووڵبوونەوەی کێشە سیاسی و تەناهییەکان.

نوخبەی سیاسی لە سەردەمی سۆڤیەتەوە دەسەڵات و بەڕێوەبردنی سیستمی سیاسیی بە میرات گرتووە، بەپێی فەلسەفەی بیری تۆتالیتاری، بۆیە نەیتوانیوە عەقلیەتی بەڕێوەبردنی سیستەمی حکومەت و هێنانەکایەی چاکسازی بگۆڕێت، بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی سیاسی نوێ کە ئاواتەکانی خەڵک بێنێتە دی، جگە لەوەش سیاسەتی توندکردنەوەی ئەو ڕێوشوێنانەی کە ئازادییەکان سنووردار دەکەن و دەستبەردار نەبوون لە دەسەڵات، بەڵکو دەستبەرداری ئەو دەسەڵاتە فراوانانەی کە بۆ خۆی شەرعییەتی پێنەدا، پراکتیزە دەکرد.

هەرچەندە ڕێگە بە دامەزراندنی پارتە سیاسییەکان درا، بەڵام لە ئەنجامی ئاستی ڕۆشنبیری و هۆشیاری دیموکراسی، کە بە گشتی بۆ ئاستی قۆناغی چاکسازی بەرز نەبووەوە، توانای حزبە نوێیەکان بۆ گۆڕینی جێکەوتی سنووردار بوو، بۆیە ئەو حزبانە لە پەیوەندییەکانیان لەگەڵ نوخبەی سیاسی و سیستەمی حکومەتدا ڕووبەڕووی کێشەی زۆر بوون، کە فاکتەری مەترسی بۆ سەر سیستەمی سیاسی پێکهێنا و بەم شێوەیە کاریگەری لەسەر دۆخی سەقامگیری سیاسی و تەناهی هەبوو، دەتوانرێت گرنگترین ئەو کێشە کاریگەرانە بەم شێوەیە دەستنیشان بکرێن :

1. نەبوونی پەیوەندی لەگەڵ خەڵک لە هەموو شارەکاندا، چونکە ئازادی تەواو بەو لایەنانە نادرێت.
2. ئامانج و بەرنامەی حزبەکان بۆ چاکسازی هەمەلایەنە، دوای بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ڕوون نییە.
3. باڵا دەستی مەیلی هەژموونی کەسی بەسەر پارتە سیاسییەکاندا، کە لە سەردەمی سۆڤیەتەوە بۆیان ماوەتەوە .
4. تۆمەتبارکردنی لایەنە ئۆپۆزسیۆنەکان بە توندڕەوی ئایینی و نەتەوەیی بە مەبەستی سنووردارکردنی چالاکییەکانیان، بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی جەماوەری لە ترسی بردنەوەی هەڵبژاردن و بەشداریکردن لە حکومەتدا.

سیاسەتە ئابوورییەکانی هەر وڵاتێک، دوای بەدەستهێنانی سەربەخۆیی لەناکاو و چاوەڕواننەکراو، بووە هۆی پەلەقاژە بەرەو پرۆسەی گۆڕانکارییەکی نارێکخراو، بۆیە ئەم وڵاتانە لە ئاستی ناوخۆیی و دەرەکیدا گۆڕانکاری سیاسییان بەسەردا هات، لە هەوڵێکدا بۆ گەڕاندنەوەی دامودەزگاکانی دەوڵەت لەسەر بنەمای جیاواز بە مەبەستی گەیشتن بە گەشەپێدان و سەقامگیری، لە یەک کاتدا، یان لە ژێر ڕۆشنایی زیادبوونی کێبڕکێی نێوان زۆرێک لە زلهێزەکاندا، ڕۆڵێکی کاریگەری هەیە لە جێکەوت و داهاتووی ناوچەکەدا، کە بەشدار بووە بۆ ئەوەی ببێتە یەکێک لە گەرمترین ناوچەکانی جیهان و ڕووبەڕووی کێبڕکێی نێوان ئەم زلهێزانە دەبنەوە، کە کار بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابووری و تەناهییەکانیان لە ناوچەکەدا دەکەن، لە دیارترینی ئەو زلهێزانە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ڕووسیا، وچینن.

سیستەمی سیاسی لە دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست، کۆماری و سەرۆکایەتییە، کە دەسەڵاتێکی بەرفراوانی تێدایە بۆ دەسەڵاتی جێبەجێکردن، بەگوێرەی یاساکان و لە چوارچێوەی تیۆریدا سیستەمی حوکمڕانی بەدیموکراتی داڕێژراوە، بەڵام بەگوێرەی کردەیی حوکمڕانییەکی ناوەڕاستی و تاکڕەوانەیە. وێڕای ئەوەی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە دەسەڵاتی (جێبەجێکردن- یاسادانان-دادوەری) شەرعیەتی پێدراوە، بەڵام بەشێك لە توێژەران دەڵێن ئەمە بۆ وەرگرتنی شەرعییەتی دەرەکییە لە ئاستی دونیای دەرەوە، ئەو دامەزراوانە ڕۆڵی سەرۆکی کلاسیکی مێژوویی تیایاندا بەرقەرارەو جیاوازییەکان لەنێوان دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست تاڕادەیەکی کەم بوونی هەیە، لە کریگستان و کازاخستان پەرلەمان تاڕادەیەك نیمچە سەربەخۆیە، بەڵام لەوڵاتانی دیکەی ئاسیای ناوەڕاست دەسەڵاتی سەرۆك سنووردار نییە بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ بوونی هەژموونێکی زیاتری دەسەڵاتی جێبەجێکردن، وێڕای تێکەڵبوونی دەستەبژێری سیاسی بەکاری بازرگانی کە ئەمەش وایکردووە میکانزمی زیاتریان لەبەردەست بێت بۆ کۆنترۆڵکردنی ئابووری و سامانی نیشتمانی. هەروەها لەرووی سیاسییەوە میراتی سیستەمی سیاسی سۆڤیەتی پێشوو بە بەشێکی زۆری ژیانی سیاسی ئەو وڵاتانەوە دیارە کە بەشێکی زۆری سەرکردەکانیان لە پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤییەتی پێشووەوە لەحوکمڕانیدان (عرفات، 2008).

زۆربەی توێژینەوە ڕۆژئاواییەکان دەربارەی ڕاگوزەری سیاسی لە ئاسیای ناوەڕاست مەیلدارن بەوەی کە بڵێن ڕێڕەوی باشی گۆڕانکاری سیاسی ئەوەیە لە ڕێگای گۆڕان و گواستنەوە بۆ دیموکراسی بەدەست دێت، واتە گۆڕانکاری لە حوکمڕانی ئۆتۆکراسییەوە بۆ حوکمڕانی دیموکراسی، بەشێکیش لە توێژەرەکانی ناوچەکە هاوڕان لەسەر ئەوەی بڵێن قۆناغی گواستنەوەی لە پاش یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو بەهۆی دەرکەوتنی قەوارەی سەربەخۆ ئەگەرچی ئۆتۆکراسیش بن هاتۆتە ئەنجامدان. بەشێکی دیکەی توێژەرانیش رایان وایە پرۆسەی گۆڕانی دیموکراسی لە ئاسیای ناوەڕاست مەیلدارە بۆ نموونەی ئاسیاوی بەهۆکاری ناوخۆیی و پاشخانی مێژووییەوە. هەندێکی دیکە لە توێژەران ڕایان وایە سیستەمی سیاسی لە ئاسیای ناوەڕاست بە ئاراستەی نموونەی تەیموری لەنگ ناڕوات بەڵام لە هەمان کاتیشدا پاشەکشەی کردووە، بۆ نموونەی حوکمداری سەرەتاکانی پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو سەربەخۆبوونی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست. دەکرێت پرۆسەی سیاسی لە ئاسیای ناوەڕاست بەکۆمەڵێك ئاماژەی هەمە جۆر بپێوین بۆ شیکردنەوەی ئەو پێشکەوتنانەی لە سیستەمی سیاسی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاستدا ڕوویداوە کە پشت دەبەستێت بە پێوەرەکانی پرۆژەی (سەنتەری ئاشتی و سەقامگیری سیستەم

10.24086/cuejhss.v8n2y2024.pp28-39

لە ڤیەننا)، پێوەرەکان کۆمەڵێك ڕەگەزی سیستەمی دیموکراسی و نادیموکراسی لە خۆگرتووە کە: (لە 10- دەستپێدەکات و لە 10+ کۆتایی دێت، (10- تا 6-) ئاماژەن بۆ سیستەمی ئۆتۆکراسی و (6تا10) ئاماژەن بۆ سیستەمی دیموکراسی و ئەو پێوەرانەی کە دەمێنێتەوە ئاماژەن بۆ سیستەمێکی تێکەڵ لە ڕەگەزەکان، سیستەمی ئۆتۆکراسی و دیموکراسی کە بە Hybrid regime دەناسرێت وەك لە هێلکاری ژمارە(1) تایبەت بە پلە بەندی سیستەمی سیاسی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست (1991-2018) زیاتر روون دەبێتەوە (عبد العظيم، 2008)

ژمارە(2)

تایبەت بە پلە بەندی سیستەمی سیاسی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست (1991-2018) زیاتر روون دەبێتەوە

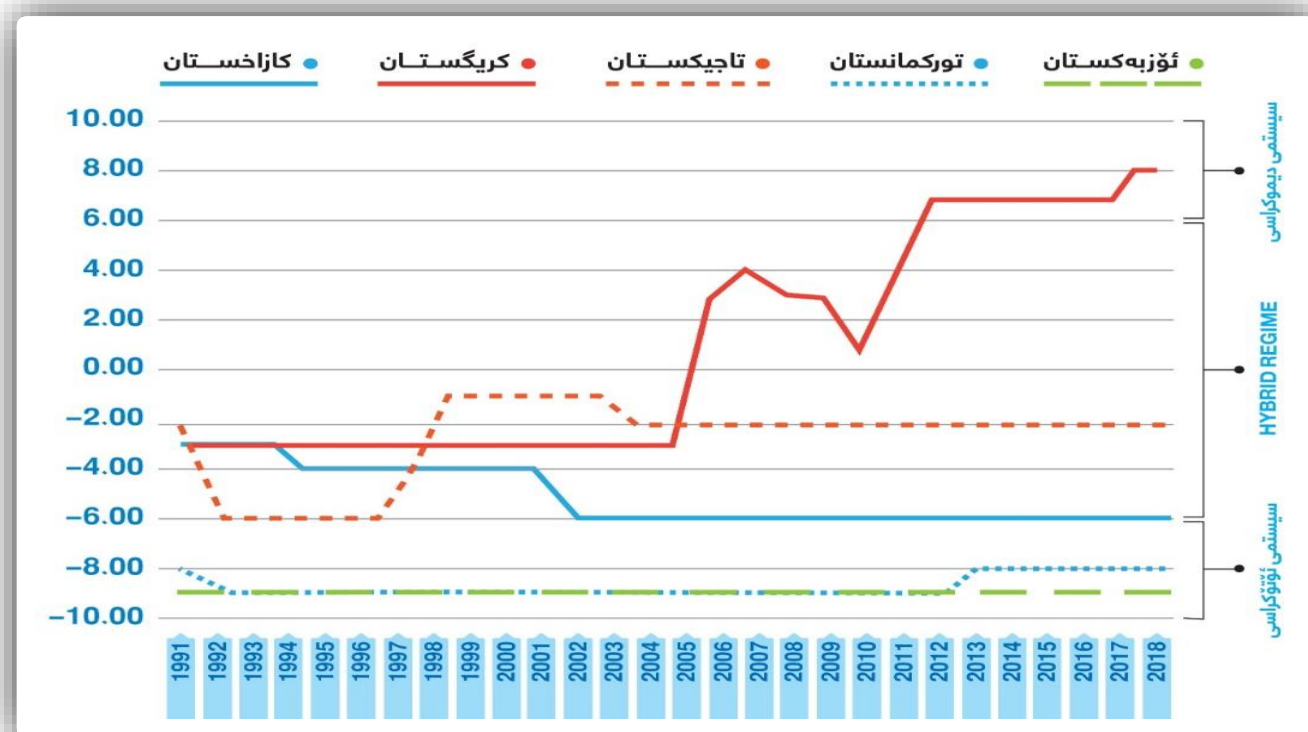

دەتوانین بڵێین : یەکێك لە هۆکارەکانی درەنگ کەوتنی گۆڕانکاری سیاسی لە ئاسیای ناوەڕاست بەرەو سیستەمی حوکمڕانیانەی کراوە و دیموکراسیانە، بریتییە لە لاوازی دەستەبژێری دەرەوەی شیوعیەت و ئازادی ڕێکخراو و سەندیکاکان و ئازادی میدیا و لاوازی ئەلتەرناتیڤی دەستەبژێری سیاسی و ئابووری. یەکێکی دیکە لە هۆکارەکانی ئەم درەنگ کەوتنەی گۆڕانکاری سیاسی لە دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست بریتییە لە باڵادەستی دەسەڵاتی جێبەجێکردن و لاوازی سیستەمی یاسایی. تاکڕەویی و نەکراوەیی سیستەمی سیاسی یارمەتیدەر نابێت بۆ ریفۆرمی ئابووری، پەیوەندییەکی پتەو هەیە لەنێوان ریفۆرمی سیاسی و ئابووریدا. سیستەمە سیاسییەکانی تورکمانستان و ئۆزبەکستان کراوەییان کەمترە و ئازادی ئابووریشیان سنووردارترە، کریگستان کە تارادەیەك جیاوازی هەیە و مۆدێلێك لە کراوەیی سیستەمی سیاسی هەیە لەبواری ریفۆرمی ئابووری دا پێشەنگێتی زیاتری هەیە، بەشێوەیەکی گشتی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست ستەمکاری توند و نەرمیان تێدا پەیڕەو دەکرێت ئەمەش بووەتە هۆکاری ئەوەی ریفۆرمی ریشەیی لە دامەزراوەکان زۆر بەرەو پێشوەچوون لە خۆنەگرێت.

3. کاریگەری پەرەسەندنی ڕووداوەکان لە ئەفغانستان لەسەر سەقامگیری سیاسی و تەناهی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست

3.1 پەرەسەندنی سروشتی دۆخی سەقامگیری سیاسی لە ئەفغانستان دوای کشانەوەی سەربازی ئەمریکا لە ساڵی 2021.

لە ئەنجامی داڕمانی سیستەمی سیاسی و کۆنترۆڵکردنەوەی حکومەت جارێکی دیکە لە لایەن تاڵیبانەوە دوای دوو دەیە بەرەنگاربوونەوە چەکدارانە لە دژی هێزە سەربازییەکانی ئەمریکا و دامودەزگاکانی حکومەت کە لە دوای داگیرکاری لە ساڵی 2001ز دامەزرابوون، دوای پێکهێنانی حکومەت ڕاگەیاندنی ئامانجەکانی لە بەڕێوەبردنی وڵات، بەسەر بزووتنەوەکەدا دەسەپێنێت. بەرنامەیەک بۆ ئاوەدانکردنەوەی ژێرخانی کە لە ئەنجامی ئۆپەراسیۆنەکانی جەنگ کاول بووە، بە ئامانجی پێشکەشکردنی خزمەتکردن بە خەڵک یەکەمجار، و دووەم، سوودوەرگرتن لە ئەزموونی پێشوو لە حوکمڕانیدا بە بەدەربازبوون لە مامەڵەکردن لەگەڵ ڕێکخراوە توندڕەو و تیرۆریستییەکان، بەتایبەتی قاعیدە (میتکیس، 2008) واتە دەبێت وەک دەسەڵاتێکی بەرپرسیار مامەڵە بکات بۆ ئاوەدانکردنەوەی دەوڵەت و بەدەستهێنانی

دانپێدانانی نێودەوڵەتی، بۆ ئەوەی هاوکاری پێویست بۆ بەرنامەی ئاوەدانکردنەوە بەدەستبهێنێت، چونکە هەڵسوکەوتی بزووتنەوەکە لە سیاسەتی حکومەتدا بەرجەستە بووە و نوێنەرایەتی توخمە سەرەکییەکە دەکات لە دارشتنی داهاتووی ئەفغانستان. ئەمەش لەسەر بنەمای ئەو ڕێکخستنە سیاسی و دامەزراوەییانەیە کە بزووتنەوەی تاڵیبان دەیگرێتەبەر، ئەمەش نیشاندەرێکی گرنگە بۆ هەڵوێستی خۆی بەرامبەر ڕێکخراوە تیرۆریستییەکان. سێ پرسی سەرەکی هەیە کە تاڵیبان دەبێت لەم ڕووەوە مامەڵەیان لەگەڵدا بکات (مجاهد، 2021)

یەکەمیان: سروشتی وەڵامدانەوەی تاڵیبانە بۆ دامەزراندنی ڕژێم و پێکهێنانی حکومەت. بە پشتبەستن بە بەیاننامەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان لە 16ی ئابی 2021ز، کە داوای لە لایەنە ئەفغانییەکان کردووە، لە ڕێگەی دانوستانەوە حکومەتێکی نوێ پێکبهێنن کە یەکگرتوو و گشتگیر بێت و ژنانیش لەخۆ بگرێت.

دووەمیان: نۆژەنکردنەوەی توانای کەرتی تەناهی یان دامودەزگا تەناهییەکانە لە حکومەتی نوێدا، بۆ ئەوەی بتوانێت وەک لایەنی بەرپرسیار لە پاراستنی ئاسایش و ئارامی لە وڵاتدا، ئەرکی خۆی جێبەجێ بکات. ئەمەش لە پێشینەی کارە بۆ خزمەتکردنی خەڵک.

سێیەمیان: پەسەندکردنی ئەو سیاسەتانەی کە گەرەنتی وەستاندنی تێکچوونی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە وڵاتدا دەکەن، لە ڕێگەی بەردەوامی پاڵپشتی نێودەوڵەتی لە ڕێگەی هەوڵ و چالاکی فریاگوزاری مرۆیی، بۆ دابینکردنی کەمترین پێداویستییەکانی ژیان بۆ دانیشتوان. ئەم ئەرکانە ئاماژەیەک پێکدەهێنن بۆ مامەڵەکردنی جددی لەگەڵ ئەم سێ ئالێنگارییە وپەیامی ئەرێنی سەبارەت بە گۆڕانکاری لە سیاسەت و ئاراستەکانی تاڵیبان، و کراوەیی بەرامبەر بە جیهان.

بەو پێیەی پێکهاتەی ئاڵۆزی نەتەوەیی و تائیفی کۆمەڵگەی ئەفغانستان جیاوازە، کە پشتونەکان (42%) لە کۆی دانیشتووانن، تاجیکەکان (نزیکەی 27%) و هەزارە (نزیکەی 9%) لەخۆدەگرێت، گۆڕانکارییە تیژ و خێراکانی کشانەوەی ئەمریکا لە ئەفغانستانەوە دەتوانێت سێ سیناریۆ بۆ داهاتووی پەیوەندی تاڵیبان بخاتەڕوو. سەبارەت بە سیناریۆ ئەگەرییەکانی پەرەپێدانی سیاسەتی حکومەتی ئەفغانستان، دەتوانرێت بەم شێوەیە دەستنیشان بکرێن (هانا، 2021)

سیناریۆی یەکەم: هەڵگیرسانی قۆناغێکی نوێی شەڕی ناوخۆ لە نێوان تاڵیبان، کە بووەتە هێزی باڵادەست لە ئەفغانستان و ئەو هێزانەی دژایەتی دەکەن. و بەهۆی دارمانی سوپا و هێزە تەناهییەکانی ئەفغانستان و کۆنترۆڵکردنی خێرای تاڵیبان بۆ ئەو وڵاتە بەبێ بەرەنگاربوونەوە، پێناچێت هێزێک هەبێت دژایەتی ئەو بزووتنەوەیە بکات و توانای ئەوەی هەبێت شەڕێکی بەرفراوان لە ئێستادا لەدژی بکات.

سیناریۆی دووەم: پەرەسەندنی هێرشەکانی داعش-ویلایەتی خۆراسان دژی بزووتنەوەی تاڵیبان، بەو پێیەی بە بزووتنەوەیەکی ناپاکی دەزانێت بۆ دانوستان لەگەڵ ئەمریکییەکان و ڕووبەڕووبوونەوەکانی نێوان ئەو دوو لایەنە لەسەر گۆڕەپانی ئەفغانستان دووبارە بۆتەوە. داعش ڕەخنەی لەو بزووتنەوەیە گرتووە و بە بریکاری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای دەزانێت. هەربۆیە وا بیردەکرێتەوە کە ئۆپەراسیۆنەکانی ئەو ڕێکخراوە لەدژی تاڵیبان نوێبکرێتەوە، بەتایبەتی ئەگەر وڵاتەکە بخزێتە ناو شەڕی ناوخۆوە کاتێک هەر قەیرانێکی نوێ لە وڵاتدا نزیکە.

سیناریۆی سێیەم: گرتنەبەری ڕێباز و سیاسەتەکانی تاڵیبان کە جیاوازن لە حوکمڕانی پێشووی پێش ساڵی 2001ز، لە ڕووی پراکتیکەوە و نەک تەنیا گوتاری سیاسی و میدیایی. ئەمەش قبوڵکردنی دابەشکردنی دەسەڵاتە لەگەڵ هێز و پێکهاتە نەتەوەیی و سیاسییەکانی دیکەی ناو کۆمەڵگەی ئەفغانستان و دەستپێشخەری بۆ گەیشتن بە ئاشتەوایی نیشتمانی کە کۆتایی بە شەڕ و ململانێکان لە ئەفغانستان دەهێنێت.

زۆرێک لە وڵاتان، بەتایبەتی لە دراوسێی ناوچەیی ئەفغانستان، لەوانەش وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست، بە ئاشکرا یان ناڕوون، جێگەوتی کۆنترۆڵی تاڵیبانیان بەسەر ئەو وڵاتەدا قبوڵ کردووە. ئەمەش گوزارشت لە دەستکەوتێکی سیاسی بۆ بزووتنەوەکە دەکات، بەتایبەتی کە پێگەی ئەو وڵاتانە گرنگ و کاریگەرە، ئامادەیی خۆیان نەشاردەوە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ تاڵیبان لەکاتێکدا کە دەسەڵاتی هەبوو، بەو پێیەی خەمی پرسی ئەفغانستانیانە، و پەرۆشن بۆ بوونی دۆخی سەقامگیری سیاسی و تەناهی لەم وڵاتە کە جەنگ و ململانێ لەت لەتیان کردووە، بۆ ئەوەی جارێکی تر نەبێتە سەرچاوەی پشتیوانی و هاندانی ڕێکخراوە توندڕەوەکان لەناو ئەم وڵاتانەدا، جگە لە کەمکردنەوەی دیاردەی قاچاخی ماددە هۆشبەرەکان، و بەم جۆرە هەڵوێستی خۆیان لە دانان بە بزووتنەوەکە دیاری دەکەن یان نا، و لەم ڕووەوە دەتوانرێت پرسی دانپێدانان بەکاربهێنرێت بۆ سەپاندنی جۆرێک لە فشار بەسەر بزووتنەوەکەدا، بۆ ئەوەی سیاسەتی میانڕەوتر بگرێتەبەر. هەڵوێستە هەرێمی ونێودەوڵەتییەکان بەرامبەر بە بزووتنەوەی تاڵیبان گوزارشت لە دیاریکەرێکی گرنگی هەڵسوکەوتی تاڵیبان دەکەن و بە پێچەوانەوە خۆی دەخاتە ناکۆکی لەگەڵ زۆرێک لە لایەنە ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکان (نوفوستی، 2022).

4. دەرئەنجامەکان

پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست سەربەخۆبوونی خۆیان ڕاگەیاند، قۆناغێکی دیکەی مێژوویی گرنگ لەو ناوچەیەدا دەستیپێکرد، کە قۆناغی ڕاگوزەری گشتی بوو، دۆخی ئەو دەوڵەتە سەربەخۆیانە شێوازێکی دیکەی بەخۆوە دی هەرێمی ئاسیای ناوەڕاست بووە سەرزەمینی چەندین هاوکێشەی جیۆسیاسی نوێ کە پێشتر بەهۆی بوونیان لە چوارچێوەی دەوڵەتی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو وەك ناوچەیەکی داخراو ئەژماردەکران. هەر پێنج دەوڵەتەکە ڕێڕەوی جیاوازیان پراکتیزەکردووە لەگۆڕانکاری و وەرچەرخانی سیاسی و ئابووری لە زیاتر لە ٣٠ ساڵی ڕابردووی سەربەخۆییاندا، کازاخستان و کرگیستان هەندێك هەنگاوی پێشچاویان ناوە لە ریفۆرمی بازاڕدا وە تورکمانستان و ئۆزبەکستان تا ئێستاش پرۆسەی ڕاگوزەریان لەو بوارەدا تەواو نەکردووە، تاجیکستانیش دەکرێت لەو نێوەدەدا وێنای بکەین، ڕێگریە سەرەکییەکان لە ریفۆرمی سیاسی و هەمجۆرکردنی پەیکەری ئابووری ئەو پێنج دەوڵەتە خۆی دەبینێتەوە لە فاکتەری جیۆپۆلۆتیکی ناوخۆیی و دەرەکی و لاوازی دامەزراوەیی ڕەسەن لەناو ئەو دەوڵەتانەدا، بەتایبەت کە چالاکیە ئابوورییەکان لەگەڵ ڕژێمی سیاسی و ناکاملی دامەزراوە یاساییەکان بەرخورد دەکەن.

زۆربەی توێژینەوە ڕۆژئاواییەکان دەربارەی ڕاگوزەری سیاسی لە ئاسیای ناوەڕاست مەیلدارن بەوەی کە بڵێن ڕێڕەوی باشی گۆڕانکاری سیاسی ئەوەیە لە ڕێگای گۆڕان و گواستنەوە بۆ دیموکراسی بەدەست دێت، واتە گۆڕانکاری لە حوکمڕانی ئۆتۆکراسییەوە بۆ حوکمڕانی دیموکراسی، بەشێکیش لە توێژەرەکانی ناوچەکە هاوڕان لەسەر ئەوەی بڵێن قۆناغی گواستنەوەی لە پاش یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو بەهۆی دەرکەوتنی قەوارەی سەربەخۆ ئەگەرچی ئۆتۆکراسیش بن هاتۆتە ئەنجامدان. بەشێکی دیکەی توێژەرانیش ڕایان وایە پرۆسەی گۆڕانی دیموکراسی لە ئاسیای ناوەڕاست

مەیلدارە بۆ نموونەی ئاسیاوی بەهۆکاری ناوخۆیی و پاشخانی مێژووییەوە. هەندێکی دیکە لە توێژەران رایان وایە سیستەمی سیاسی لە ئاسیای ناوەراست بە ئاراستەی نموونەی تەیموری لەنگ ناڕوات بەڵام لە هەمان کاتیشدا پاشەکشەی کردووە، بۆ نموونەی حوکمداری سەرەتاکانی پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو سەربەخۆبوونی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەراست.

یەکێك لە هۆکارەکانی درەنگ کەوتنی گۆڕانکاری سیاسی لە ئاسیای ناوەراست بەرەو سیستەمی حوکمڕانیانەی کراوە و دیموکراسیانە، بریتییە لە لاوازی دەستەبژێری دەرەوەی شیوعیەت و ئازادی ڕێکخراو و سەندیکاکان و ئازادی میدیا و لاوازی ئەلتەرناتیڤی دەستەبژێری سیاسی و ئابووری. یەکێکی دیکە لە هۆکارەکانی ئەم درەنگ کەوتنەی گۆڕانکاری سیاسی لە دەوڵەتانی ئاسیای ناوەراست بریتییە لە باڵادەستی دەسەڵاتی جیبەجێکردن و لاوازی سیستەمی یاسایی. تاکڕەویی و نەکراوەیی سیستەمی سیاسی یارمەتیدەر نابێت بۆ ریفۆرمی ئابووری، پەیوەندییەکی پتەو هەیە لەنێوان ریفۆرمی سیاسی و ئابووریدا. سیستەمە سیاسییەکانی تورکمانستان و ئۆزبەکستان کراوەییان کەمترە و ئازادی ئابووریشیان سنووردارترە، کرگستان کە تارادەیەك جیاوازی هەیە و مۆدێلێك لە کراوەیی سیستەمی سیاسی هەیە لەبواری ریفۆرمی ئابووری دا پێشەنگێتی زیاتری هەیە.

بەشێوەیەکی گشتی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەراست ستەمکاری توند و نەرمیان تێدا پەیڕەو دەکرێت ئەمەش بووەتە هۆکاری ئەوەی ریفۆرمی ریشەیی لە دامەزراوەکان زۆر بەرەو پێشوەچوون لە خۆنەگرێت.ئەگەر بەشێوەیەکی گشتی دۆخی راگوزەر لە دەوڵەتانی ئاسیای ناوەراست پوختبکەینەوە دەتوانین سێ ئاست ئاماژە پێبکەین کە ئاستەکانی قۆناغی راگوزەری دەوڵەتانی ئەم هەرێمەیە:

1. ئاستی راگوزەری سیاسی: دەوڵەتانی هەرێمی ئاسیای ناوەراست دەوڵەتی خاوەن سەروەری نوێن ، لەبەردەم ئەرکی قورسدا بوون لە پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤیەت کە بریتی بوو لە پارێزگاری لەسەروەریتی نوێی دەوڵەت و دامەزراندن و تۆکمەکردنی دامەزراوەکان و هەنگاونان بۆ کرانەوە و مامەڵەکردن لەگەڵ پێدراوە نوێیەکان، گواستنەوە لە حوکمڕانییەتی تۆتالیتار بۆ حوکمڕانییەکی دەسەڵاتخواز سیمایەکی دیاری ئەم دەوڵەتانە بوو، پیادەکردنی میراتی سۆڤیەت و ڕێگانەدان بە ئۆپۆزسیۆن بوون و دیموکراتیەت و ئازادی رادەربڕین و حوکمڕانی هەمیشەیی و کۆنترۆڵکردنی هەموو جومگەکانی دەسەڵات ئومێدی ئەوەی لێنەدەکرا بە دەستەبژێرێکی سیاسییەوە کە پەروەردەی ئەدەبیاتی حزبی شیوعی سۆڤیەت بێت ئەو قۆناغانە دەرباز بکات، وێرای هەندێك گۆڕانکاری کەم لە چەند دەوڵەتێکدا
2. ئاستی راگوزەری ئابووری: دانیشتوانی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەراست لە هەژارترین دانیشتوانی ئەو دەوڵەتانەبوون کە لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو جیابوونەوە، لەگەڵ سەربەخۆبوون دۆخی ئابووریان گۆڕانێکی بەرچاوی بەخۆیەوە نەدی، گواستنەوە لە سیستەمی سۆسیالیستی بۆ ئابووری بازاڕ بەیەکێك لە قورسترین قۆناغەکانی راگوزەر لەدەوڵەتانی ئەم هەرێمە دادەنرێت بەهۆی نەبوونی ستراتیژێکی روون و فەراهەم نەبوونی پەیکەربەندی ئابوورییەك کە گونجاوبێت بۆ ئەم گواستنەوەیە، تا ئێستاش لە بەشێکی زۆری ئەو دەوڵەتانە، حکومەت پرۆسەی ئابووری بەشێوازێکی ناوەندیانە بەڕێوە دەبات، ئەمەش وایکردووە کە لەگەڵ پێدراوەکانی جیهانگیری ئابووری و تێکەڵبوون بە جووڵەی بازرگانی جیهان تارادەیەك ئەستەم بێت.
3. ئاستی راگوزەری جیۆسیاسی: راگوزەری جیۆسیاسی لە هەرێمی ئاسیای ناوەراست لە پاش هەرەسی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو دەستپێدەکات، ئەو وەچەرخانە ڕێگای خۆشکرد بۆ کەوتنە رووکاری ئەم جوگرافیایە بۆ ژمارەیەك هاوکێشەی نوێ بەتایبەت پاش رووداوەکانی 11ی سێپتەمبەری 2001 دیدێکی دیکەی فراوانتری لەسەر گرنگی جیۆسیاسی ئەم ناوچەیە پێشکەش کرد، ئەگەر قۆناغی 10 ساڵی یەکەم تا پێش رووداوەکانی 11ی سێپتمبەری 2001 قۆناغی راگوزەری جیۆسیاسی ئەم ناوچەیە بێت ئەوا لە دیدگای بەشێك لە توێژەران قۆناغی پاش رووداوەکانی 11ی سێپتەمبەری 2001 قۆناغی گۆڕانکاری راستەقینەی جیۆسیاسی ناوچەی ئاسیای ناوەند بوو.

دوای رووداوەکانی 11 ی سێپتەمبەری 2001، بەرژەوەندی ئاسایشی نەتەوەیی ئەمریکا لە ئاسیای ناوەراست، بەرەو گۆڕانێکی خێرا ڕۆیشت. ئەمریکا لە ناوچەکە چالاک بووە، لە رووی یارمەتییە دەرەکییەکان، بەرنامەی پەیوەندی سەربازی وپەرەپێدانی سەرچاوەی وزە، لەگەڵ ئەوەشدا دوای 11 ی سێپتەمبەر روون بووەوە کە بۆشایی تەناهی لە ناوچەکە هەیە کە مەترسیەکی گەورەی لەسەر بەرژەوەندی نەتەوەیی ئەمریکا دروست کردووە ودەبێت ڕاستەوخۆ ڕوو بەڕوی ببێتەوە. بەم شێوەیە کێشەی تەناهی لە سیاسەتی ئەمریکا دا لە ساڵی 2001 - 2002 دا پێشەنگی بە ئامانجی ئەمریکا دا ، بەڵام ئەمریکا نیگەران بوو لە سستی گەشەی ئابووری و پەرەپێدانی سیاسی لەخراپی ڕێزگرتنی مافەکانی مرۆڤ ، هەروەها ئاسانکاری بۆ تێکەڵبوونی نێودەوڵەتی لە ئاسیای ناوەراست. رووداوەکانی ئەفغانستان بووەتە هۆی زیادبوونی هەماهەنگی لەگەڵ رووسیا، بۆ پاراستنی تەناهی لە ژێر چەتری ڕێکخراوی یەکێتیی دەوڵەتانی سەربەخۆدا. کە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست حەز دەکەن پەیوەندی لەگەڵ رووسیا بپارێزن ولای خۆیەوە رووسیا بوونی سەربازی خۆی بە پێویست دەزانێت بۆ ڕێگریکردن لە دزەکردنی مەیلی توندڕەوانە بۆ ناو خاکی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست، بە ئامانجی ڕێگریکردن لە بڵاوبوونەوەی توندڕەویی لە ئاسیای ناوەڕاست بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت بە وریاییەوە چاودێری دۆخی پەرەسەندنی باری تەناهی ئەفغانستان بکرێت چونکە بونیادی فکری ئەو سیستمە بە هەمیشەیی هەرەشە دەبێت لەسەر دەوڵەتانی دراوسێ بەتایبەتیش وڵاتانی ئاسیای ناوەراست.

سەرچاوکان

احمر ، مؤنس (1999)، القوة الاقليمية والمسألة الافغانية، القضية الافغانية وانعكاساتها الاقليمية والدولية، مركز الدراسات الاسوية، جامعة القاهرة.

أيوب، مدحت (2011)، بؤر التوتر الاقلمي في آسيا الوسطى: الاسباب والحلول، مجلة السياسة الدولية، العدد167، كانون ثاني 2007.

السيد عيد الباز، رشا (2010)، الانعكاسات الاقليمية والدولية للتهديدات الامنية في منطقة آسيا الوسطى:1991 -2005، رسالة ماجستير، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، جامعة القاهرة .

ايدن، مصطفى (1999)، الأمن والجغرافيا السياسية في أوراسيا ما بعد السوفيتية، ترجمة: عبير ياسين، مجلة انصات التركية، العدد 3، أيلول.
جرجس، فؤاد (2016)، داعش الى أين؟ جهاديو ما بعد القاعدة، ترجمة محمد شيا، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
حسين، سلمان (2000)، سياسة اسرائيل حيال الجمهوريات الاسلامية في اسيا الوسطى، رسالة ماجستير، كلية العلوم السياسية، جامعة النهرين.
رمضان، رنا (2010)، السياسة الخارجية الأمريكية تجاه اسيا الوسطى بعد احداث الحادي عشر من سبتمبر، رسالة ماجستير، القاهرة: كليه الاقتصاد والعلوم السياسية.
سلامة، معتز (1997)، انعكاسات الصراع الافغاني على دول الجوار، مركز الدراسات الأسيوية، جامعة القاهرة.
سيد سليم، محمد (1998). آسيا والتحولات العالمية، الدراسات الاسيوية، جامعة القاهرة، القاهرة.
صالح، ماجدة (2008)، الحركات الإنفصالية في دول آسيا الوسطى، مركز الدراسات الأسيوية، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، جامعة القاهرة، القاهرة.
عودة، عبد الله، التنافس الدولي في اسيا الوسطى 1991 - 2010، رسالة ماجستير، جامعة الشرق الاوسط، عمان.
عرفات، ابراهيم (2004)، الامن في المناطق الرخوة: حالة آسيا الوسطى، مركز الدراسات الاسيوية، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، جامعة القاهرة.
عرفات، إبراهيم (2008). أزمة الإصلاح السياسي في آسيا الوسطى، مركز الدراسات الأسيوية، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، جامعة القاهرة، القاهرة.
عبد العظيم، زينب (2008)، الامن في آسيا الوسطى بين الرؤية الامريكية والروسية، مركز الدراسات الآسيوية، جامعة القاهرة.
كازانوف، اولجنك (2015)، اربع قضايا امنية تهدد الاستقرار في اسيا الوسطى، مجلة اتجاهات الاحداث، العدد9، نيسان، بيروت.
لاكوير، وولتر (2017)، البُوتينيّة: روسيا ومستقبلها مع الغرب، ترجمة د . فواز زعرور، دار الكتاب العربي، بيروت.
ميتكيس، هدى (٢٠٠٨)، الخصائص الجيوسياسية لدول أسيا الوسطى، في آسيا والتحولات العالمية، مركز الدراسات الآسيوية، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، جامعة القاهرة، القاهرة،.
مجاهد، ذبيح الله (2021)، في تصريح صحفي 2021/8/17 : https://arabic.cnn.com/middle-east/article/2021/08/18/gargash-tweets-taliban
هانا لابو (2021)، من أفغانستان إلى الشرق الأوسط:تداعيات الانسحاب الأمريكي وانتصار "طالبان": https://www.washingtoninstitute.org/ar/policy-analysis/mn-afghanstan-aly-alshrq-alawst-tdayat-alanshab-alamryky-wantsar-talban
وكالة نوفستي (2022)، نقلاً عن "RT" العربية، : -https://arabic.rt.com/world/1312463

Abstract

This research sheds light on the importance of domestic development in a remarkable geographical region of the world, which is Central Asia. Although it is a closed geographical area from the geographers' perspective since it does not fall on any open sea, it is an important geopolitical and strategic area at the heart of the world and borders with many dominant and influential countries in the international world system. It is also an important link between Asia and Europe as well as an important link between the Middle East and Europe. Central Asia, despite the fact that it is a geopolitical area, is an important geo-economic region rich with natural resources and different minerals, and the countries are in the process of developing since their independences do not exceed three decades. In other words, Middle east countries have political and social instability and, despite their differences, they have a fragile economy.
Keywords: Security stability, Central Asia, economy, natural resources.